

MIT TESZ A VÉLETLEN...

ÓVATOS HIPOTÉZIS A „PROTESTÁNS ETIKA TÉZISRŐL”

ERDÉLYI ÁGNES

A későbbi írások fényében okunk van azt gondolni, hogy Weber soha nem tekintette lezártak *A protestáns etikáról* folytatott vitákat.¹ Most nemcsak azokra az írásokra gondolok, amelyekben visszatért a témához, hanem egy olyan tanulmányra, az 1906-os *Kritische Studienre*² is, amelyben nem említette, szerintem mégis szorosan összefügg vele. Ez a tanulmány ugyanis – ha továbbgondoljuk a tanulságait – egyrészt új megvilágításba helyezi és (remélhetőleg) világosabbá teszi magát a protestáns-etika-tézist, másrészt egyértelmű kapcsolatot teremt – mintegy hidat ver – a korai protestáns-etika-tanulmányok és a *Világvallások gazdasági etikájának* később született írásai között. Az alábbiakban az előbbi összefüggést fejtem ki:³ bemutatom a korai tanulmányok és a *Kritische Studien* között feltelezhető kapcsolatot, utána megfogalmazom a *Kritische Studien*ből levonható tanulságokat, és végül ennek alapján körvonalazok egy óvatos hipotézist a protestáns-etika-tézisről.

1. A FELTÉTELEZHETŐ KAPCSOLAT

Weber valószínűleg elégedetlen volt azzal, ahogy *A protestáns etika*ban megvilágította művének alaptézisét, amelyet az először 1904-ben publikált első rész végén így foglalt össze:

„Csupán arra vállalkozunk, hogy világosabbá tegyük azt a hatást, mely vallási motívumokból keletkezett a mi számtalan egyedi történeti motívumból létrejött modern, különösen evilágiságra orientált kultúránk fejlődésének szövetében. Csak azt kérdezzük tehát, hogy e kultúra bizonyos jellegzetes tartalmából mit *írhatunk* a reformáció befolyásának mint történeti oknak a *számlájára*.”⁴

Rögtön hozzáteszem: nem alaptalanul volt elégedetlen, hiszen későbbi kritikusan rendre olyan nézeteket tulajdonítottak neki, amelyeket az idézet folytatásában „balga-doktriner tézisek” nevez, olyasminek, amit a „legkevésbé sem” kíván „védelmezni”.⁵ De amikor az első rész utolsó soraiban megpróbál rendet tenni – megfogalmazni, hogy akkor most tulajdonképpen mit *kíván*, és mit *nem kíván* védelmezni –, mintha csak fokozódnék a „zűrzavar”: kiderül, hogy ez az egyetlen kérdés valójában kettő, sőt talán három (bár az nem világos, hogy mind a hármat e tanulmány keretei között válaszolja-e meg). Miután még egyszer leszögezi, hogy csupán azt kívánja megállapítani, szerepet játszottak-e (és ha igen, mennyire erős szerepet játszottak)

a vallási motívumok a „kapitalista szellem” létrejöttében és elterjedésében (ahogy ő fogalmaz: „minőségi kiművelésében és mennyiségi elterjedésében”), a következőket mondja: a „zűrzavar” elkerülése végett⁶ legelőször azt kell megvizsgálni, egyáltalán van-e valamilyen „rokonlelkűség” (az eredetiben: *Wahlverwandtschaft*) „a vallásos hit és a hivatás-etika bizonyos formái között”, így világosabb lesz, hogy miként és milyen irányban „befolyásolta a vallásos mozgalom e rokonlelkűség következtében az anyagi kultúra fejlődését”, és csak ez után lehet majd mérlegelni, mit és milyen mértékben írhatunk „vallásos motívumok”, illetve „más tényezők számlájára”.⁷ – Azt hiszem, nem túlzok, ha azt mondom, hogy ez a három kérdés kevésbé világos, mint az első (vagy legáltalában szemernyit sem világosabb).

Az egész úgy fest, mintha Weber saját magával vitatkozna. Először világosan megmondja, őt csak az foglalkoztatja, hogy a modern nyugati kultúra „jellegzetes tartalmaiból mit *írhatunk* a reformáció befolyásának mint történeti oknak a *számlájára*”, de rögtön utána mintha visszakozna: mintha megelőlegezné a későbbi ellenvetéseket, siet tisztázni, hogy ez mi mindent *nem* jelent. Azt azonban nem mondja meg, pontosan mit kell értenünk azon, hogy „valamit egy történeti ok számlájára írunk” (erről csak annyit tudunk meg, hogy ez több lépésben elvégzendő feladat).

Persze aki ismeri a későbbi írásokat, annak számára többé-kevésbé világos, hogy itt olyasmiről van szó, amit Weber később *kausale Zurechnung*nak (magyar fordításban legtöbbször: „okszági hozzárendelésnek”)

1 ■ Erről lásd Takó Ferenc: A tények és a teória. Vita a *Protestáns etikáról* és a *Világvallások gazdasági etikája*. *Elpis filozófiai folyóirat*, 2014. ősz, 57–68. old.

2 ■ Max Weber: *Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik*. In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 6. kiadás, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1985. 215–290. old. A tanulmány először 1906-ban jelent meg az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 22. kötetében.

3 ■ Az utóbbit tárgyalja Takó Ferenc alábbi írása: Egy ok és más semmi.

4 ■ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. Somlai Péter. Gondolat, Bp., 1982. 115–116. old.

5 ■ *Uo.* 116. old.

6 ■ Tudniillik „egyfelől az anyagi alapok, a szociális és politikai szervezeti formák, másfelől a reformáció kultúrkorszakainak szellemi tartalmai közötti kölcsönhatások roppant zűrzavara miatt” (*uo.*) kell lépésről lépésre haladni.

7 ■ Weber: *A protestáns etika*, 116–117. old.

nevez.⁸ *A protestáns etikában* nem fordul elő a kifejezés⁹ – sőt, mintha Weber kifejezetten kerülné, hogy utaljon a jogi szakirodalomból ismert, az „objektív lehetőség” és az „adekvát okozás” kategóriáit alkalmazó eljárásra¹⁰ –, a helyette használt nyelvi fordulatok¹¹ pedig meglehetősen homályosak, nehezen érthetőek. Ez azért furcsa, mert bizonyíthatóan ismerete a vonatkozó jogi szakirodalmat, hiszen *A protestáns etikával* egy időben keletkezett „Objektivitás”-tanulmányban¹² valamennyi kulcskifejezés – az „okszági hozzárendelés”, az „objektív lehetőség” és az „adekvát okozás” is – előfordul.¹³ De ha közelebbről megnézzük a szöveget, azt látjuk, hogy ezek a fogalmak itt teljesen kidolgozatlanul szerepelnek. Az „okszági hozzárendelésről” annyit tudunk meg, hogy mivel „egyszerűen képtelenség bármely konkrét jelenség teljes valóságának kimerítő kauzális visszavezetése”, csak „azokat az okokat ragadjuk ki, amelyekhez valamely történésnek az adott esetben »lényeges« alkotórészei hozzárendelhetők”, ám az nem derül ki, milyen alapon „ragadjuk ki” ezeket az okokat (mi teszi elfogadhatóvá – nem önkényes kiragadássá – az eljárást). A csupán egy-egy alkalommal felbukkanó „adekvát okozásról” és „objektív lehetőségéről” pedig semmi nem derül ki azon túl, hogy ezek „itt behatóbban nem elemezhető” kategóriák.¹⁴ Valószínűleg a homályos megfogalmazások miatt érzett elégedetlenség is szerepet játszott abban, hogy Weber végül rászánta magát a „beható elemzésre”: az 1906-ban megjelent *Kritische Studien* második részében¹⁵ kidolgozta azt az eljárást – a történelmi folyamatok kauzális elemzését –, amelynek segítségével világossá tehető *A protestáns etika* első részének végén fölött kérdések, nevezetesen, hogy a modern nyugati kultúra „jellegzetes tartalmaiból” mit és milyen értelemben „írhatunk a reformáció befolyásának mint történelmi oknak a számlájára”, illetve mérlegelni tudjuk, hogy mit írhatunk „vallásos motívumok” és mit „más tényezők számlájára”.¹⁶ A kidolgozott eljárás részleteibe most nem megyek bele,¹⁷ csupán jelzem, hogyan épül fel és milyen tanulságokhoz vezet a jogi szakirodalomból átvett érvelés (tulajdonképpen egyfajta kontrafaktuális gondolat kísérlet) a történelmi folyamatok elemzése esetében.

2. A KRITISCHE STUDIEN FELÉPÍTÉSE ÉS TANULSÁGAI

Az 1906-os tanulmány két részből áll. Az első rész Eduard Meyer nézeteivel – elsősorban a véletlenről, a szabadságról és a szükségyszerűségről, valamint a történelem tárgyáról vallott felfogásával – vitatkozik.¹⁸ A vitát Weber a második részben is folytatja, de itt már kifejti a saját álláspontját is, melynek leglényegesebb elemei a következőkben foglalhatók össze.

Amikor a történelemben megkülönböztetünk az események alakulása szempontjából kauzálisan jelentős, illetve jelentéktelen – esetleg teljesen irreleváns – tényezőket, tulajdonképpen az egy-egy tényező kiiktatása vagy megváltoztatása esetén több-kevesebb

valószínűséggel várható eltérő lefolyás „objektív lehetőségéről” mondunk ítéletet. Azoknak a tényezőknél tulajdonítunk kauzális jelentőséget (kicsit elrontom, hogy ráismerjük az „okszági hozzárendelésre”: azokat a tényezőket rendeljük hozzá az események alakulásához történelmi okként), amelyek kiiktatása vagy megváltoztatása „nagy valószínűséggel” növelné „egy másfajta fejlemény [...] objektív lehetőségét”.¹⁹ A „lehetőségről alkotott ítéletnek” azonban ugyanolyan típusú tudásra kell támaszkodnia, mint a történelmi állításoknak általában: egyfelől „bizonyos »tények« ismeretére”, másfelől tapasztalatokra arról, hogy „az emberek adott helyzetekre hogyan szoktak reagálni”, illetve az életben hogyan szoktak egymásra következni a dolgok, amit Weber összefoglalóan „bizonyos »tapasztalati szabályok« ismeretének” nevez.²⁰

Egy ilyen gondolat kísérlet arra is alkalmas, hogy egymáshoz képest „rangsorolja” az okokat: ha egyetlen tényező gondolati kiiktatása esetén azt feltételezhetjük, „hogy a többi meglévő determináló tényező (a »lényeges« pontokon!) »nagy valószínűséggel« növelné „egy másfajta fejlemény [...] objektív lehetőségét”,²¹ akkor ennek a tényezőnek, ha viszont az adott tényező kiiktatása nem – vagy nem lényegesen – változtatna a folyamat kimenetelén, akkor a többi tényező együttes hatásának tulajdonítunk nagyobb (szélső esetben kizárólagos) kauzális jelentőséget. Ezen a szálon jut el Weber a tanulmány vége felé az „adekvát” és a „véletlen” okozás megkülönböztetéséhez. Az „olyan eseteket”, mondja, amelyekben minimális az esélye („szinte nulla a valószínűsége”), hogy „a vizsgálat során együttesen ható egészként felfogott [...] »feltételek«” folytán „bekövetkezett »eredményt«”

8 ■ Aki németül olvassa a szöveget, annak számára ez még világosabb: „Wir fragen also lediglich, was von gewissen charakteristischen Inhalten dieser Kultur dem Einfluß der Reformation als historische Ursache zuzurechnen sein möchte.” (Max Weber: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. In: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. I. 1. Aufl. Tübingen, 1920. 82. old.)

9 ■ Már mint az 1904–1905-ben megjelent szövegben nem fordul elő, az előző jegyzetben hivatkozott 1920-as, a protestáns etika-tanulmányok és a *Világvallások gazdasági etikája* közös kiadásához írott előszóban, az *Előzetes megjegyzésben* már felbukkan (l. Vorbemerkung, uo. 12. old.).

10 ■ Johannes von Kries: Über den Begriff der objektiven Möglichkeit und einige Anwendungen desselben. *Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 12 (1888), valamint Gustav Radbruch: *Die Lehre von der adäquaten Verursachung*. Berlin, 1902.

11 ■ Ilyen például a *historisches Zurechnungsurteil*: ha „ist das wegen seines Einflusses auf andere historische Hergänge kausal Bedeutsame gemeint: dann handelt es sich um historische Zurechnungsurteile” (Weber: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 89. old.)

12 ■ Max Weber: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektívítása”. Ford. Wessely Anna. In: Max Weber: *Tanulmányok*, Osiris, Bp., 1998. 7–69. old. A tanulmány először 1904-ben jelent meg az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*ban.

13 ■ Lásd uo. a 28. oldal közepétől a 37. oldal aljáig tartó gondolatmenetet.

14 ■ Weber: *Objektivitás*, 36. és 37. old.

15 ■ Max Weber: Objektive Möglichkeit und adäquate Verursachung in der historischen Kausalbetrachtung. In: Weber:

bármilyen – akár újabb feltételek hozzáadása – megváltoztathatta volna, „a jogászok kauzalitáselméleteiben” elterjedt „szóhasználatához kapcsolódva” a történelemben is „adekvát» okozásnak fogjuk nevezni”. Ha viszont „bizonyos, történelmi szempontból számításba veendő részletekre” olyan „tények hatnak”, amelyeknek „szerepük volt az eredmény előidézésében”, de az eredmény „ebben az értelemben [tudniillik az adekvát okozás definíciójának értelmében] nem volt »adekvát» következményük, »véletlen» okozásról fogunk beszélni”.²² Ez már, tenném hozzá, némileg eltér „a jogászok kauzalitáselméleteiben” elterjedt szóhasználatától.²³

A tanulmány valószínűleg befejezetlen. A megkülönböztetés után következő néhány oldalon Weber nem ad pozitív példát a véletlen okozásra, de az utolsó mondatban jelzi, hogy a kétféle okozás „csupán viszonylagos, a mindenkori megismerési céltól függő ellentétének természetét” a továbbiakban még meg kell világítani.²⁴ A befejezésnek vagy a várható folytatásnak²⁵ tehát ezt a „viszonylagos ellentétet” kellett volna megvilágítania. Weber ezt a későbbiek során sem tette meg, és nem is tért vissza többé a véletlen okozásra.²⁶ Az adekvát okozásra viszont az utolsó oldalakon adott egy példát, és még azt is hozzáfűzte, miért nincs igaza Eduard Meyernek, aki ezt a véletlen okozás példaként tárgyalta. – Ha ezt továbbgondoljuk, talán sikerül rávilágítanunk a kétféle okozás viszonylagos ellentétére, és ennek alapján sikerül pozitív példát találnunk a véletlen okozásra.

Az adekvát okozásra Weber példája az 1848-as berlini forradalom. A kifejtés során végig Eduard Meyerrel vitatkozik, aki szerint az a két lövés, amely

a forradalom előestéjén eldőrdült, és utcai harcokat provokált a városban, kauzális szempontból jelentéktelen volt, mert az adott történelmi helyzetben „bármilyen tetszőleges véletlen” elég lett volna ahhoz, hogy kirobbanjon a konfliktus. Ezért itt csak „véletlen okozásról” beszélhetünk. Weber szerint viszont fordítva kell okoskodnunk: mivel az adott történelmi helyzetben nem volt komolyan vehető „objektív lehetőség” (minimális volt az esélye, „szinte nulla” volt a valószínűsége) annak a tényellentétes feltételezésnek, hogy bármilyen további feltétel (például a két lövés) – változtasson a folyamat kimenetelén, a berlini forradalmat az akkori „általános társadalmi és politikai »állapotok»” (az adott történelmi helyzetben együttesen ható feltételek) „adekvát» következményének” tekinthetjük.²⁷ Ehhez még hozzáfűzi a következőket: „véletlen» okozásról akkor beszélhetnénk, ha hihetővé tudnánk tenni, hogy a [...] két lövés nélkül” a forradalmat nagy „valószínűséggel el lehetett »volna» kerülni, mivel a többi »feltétel»” együttesen is kevés lett volna, azaz: a két lövés nélkül a helyzet „nem – vagy legalábbis nem jelentősen – »kedvezett» volna” a forradalom kitörésének. Ebben „a nehezen kigondolható esetben kauzálisan éppen ennek a két lövésnek kellene »tulajdonítanunk» a márciusi forradalom” kitörését.²⁸ Vagyis, tehetnénk hozzá, egy „véletlennek”, amelynek a bekövetkezett eredmény nem volt „adekvát következménye”, de amely még kellett ahhoz, hogy a – mondhatnánk – „adekvát előzmények”²⁹ előidézzék a forradalom kitörését. – Ha így fogalmazzuk meg Weber konklúzióját, nem nehéz belátni azt sem, hogy a kétféle okozás ellentéte „csupán viszonylagos” és a „mindenkori megismerési céltól függ”, hiszen ha a „megismerési cél”, teszem azt, a forradalom kitörésének időpontja volna (például mert felmerülne, hogy az időpont döntően befolyásolta az események menetét), a két lövés máris „előlépne”, és az „adekvát előzmények” közé tartozna. (Ráadásul ez az előbbinél sokkal „könnyebben kigondolható” eset.)

Most már nagyjából látható, hogyan festene a véletlen okozás pozitív példája. Olyan példát kell keresnünk, amelyben „hihetővé tudjuk tenni”: valami még kellett ahhoz, hogy „az adott történelmi helyzetben együttesen ható feltételek” előidézzék a bekövetkezett eredményt; amelyben nem „nehezen kigondolható” (optimális esetben akár valós példán is bemutatható), hogy e további feltétel nélkül a bekövetkezett eredményt „nagy valószínűséggel el lehetett »volna» kerülni” (optimális esetben: el lehetett kerülni). Ebben az esetben, mondta Weber, „kauzálisan éppen ennek” a további feltételnek „kellene »tulajdonítanunk»” az eredmény bekövetkezését. Egy „véletlennek”, tettem hozzá én, amelynek a bekövetkezett eredmény nem volt „adekvát következménye” (amely tehát „az adott megismerési cél” esetén „véletlen előzmény” volt), de még kellett ahhoz, hogy az „adekvát előzmények” előidézzék a bekövetkezett eredményt. – Olyan példát kell tehát találnunk, amelyben ezek a feltételek teljesülnek.

Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik, 266–290. old.)

16 ■ Weber: *Protestáns etika*, 116–117. old.

17 ■ Ezt máshol már megtettem, l. Erdélyi Ágnes: Az „adekvát okozás” problémája a történetírásban és a szociológiában. *Szociológiai Szemle*, 21(2011), 2. szám, 18–31. old.

18 ■ Max Weber: Zur Auseinandersetzung mit Eduard Meyer. In: Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 215–265. old. A vita tárgya Meyer írása, a *Zur Theorie und Methodik der Geschichte*. Halle, 1902.

19 ■ Weber: *Kritische Studien*, 284. old.

20 ■ *Uo.* 276–277. old.

21 ■ *Uo.* 283–284. old.

22 ■ *Uo.* 286. old.

23 ■ A „Kries munkái óta a jogászok kauzalitáselméleteiben” elterjedt szóhasználat szerint „véletlen okozásról” akkor beszélünk, ha a vizsgált előzmény kiiktatása vagy megváltoztatása esetén valószínű lefolyás eltér ugyan a tényleges lefolyástól, de a különbség nem lényeges, azaz volt ugyan szerepe (hiszen a folyamat nélküle másképp játszódott volna le), de nem növelte az eredmény bekövetkezésének valószínűségét.

24 ■ Weber: *Kritische Studien*, 290. old.

25 ■ Erre utal az utolsó mondatban adott – kiadói megjegyzésnek látszó, de ezt nem jelölő – lábjegyzet: „Ein weiterer Aufsatz sollte folgen.” (*Uo.*).

26 ■ Az adekvát okozásra visszatér, például *A megértő szociológia néhány kategóriájáról* című tanulmányban, de a véletlen okozást itt sem említette.

27 ■ Weber: *Kritische Studien*, 287. old.

28 ■ *Uo.*

29 ■ Weber nem használja a kifejezést, csak „adekvát következményről” beszél. Adekvát okozás esetén az előzményeket „együttesen ható egészként felfogott feltételeknek” nevezi.

3. ÓVATOS HIPOTÉZIS A „PROTESTÁNS ETIKA TÉZISRŐL”

Induljunk ki a véletlen okozás definíciójából. Ha „bizonyos, történelmi szempontból számításba veendő részletekre” olyan tények hatnak, amelyeknek szerepük volt az eredmény előidézésében, de az eredmény „ebben az értelemben [ti. az adekvát okozás definíciójának értelmében] *nem* volt »adekvát« következményük, »véletlen« okozásról fogunk beszélni”.³⁰ E definíció fényében talán érthetővé válik az a (majdhogynem) „szabadkozás”, amely a protestáns etika tézisének korábban idézett megfogalmazását fölvezeti. Weber a Luther hivatásfogalmát elemző fejezetben eljut odáig, hogy a „hivatás” eszméje a „lutheri értelemben [...] legalábbis kérdéses jelentőségű [...] a mi problémánk szempontjából”, ezért ajánlatos „olyan formákat szemügyre venni, amelyek az *életgyakorlat* és a vallásos kiindulási pont között a lutherinál világosabb összefüggést mutatnak” – nevezetesen: ajánlatos szemügyre venni „a *kálvinizmus* és a protestáns *szechták* szembevető szerepét a kapitalista fejlődés történetében”.³¹ Ezen a ponton kezd el „szabadkozni”. „Kálvin, a kálvinizmus és más »puritán« szechták alkotásaiból” fog kiindulni, mondja, de azt ne várja senki, hogy ezek közül bármelyik kívánatos következményként vetítette volna előre „mindazt, amit itt »kapitalista szellem«-nek nevezünk”. Éppen ezért, vonja le a következtetést, azt kell „állítanunk, hogy a reformáció kulturális hatásai jó részben – a mi sajátos szempontunkból talán túlnyomó részben – [...] *akaratlan* folyományai voltak a reformátorok munkájának”.³² Vagyis: „a vallásos kiindulási pont” és a „kapitalista szellem” kialakulása itt *világosan* összefüggött – a reformátorok munkája mindenképpen a kapitalizmus kauzális szempontból számításba veendő előzményei közé tartozott –, de *az nem világos*, hogy az „akaratlan folyományként” előidézett eredmény milyen értelemben tekinthető ezen előzmény következményének. Ha „adekvát következmény” volt (tehát ez az előzmény csupán az „együttesen ható egészként felfogott [...] »feltételek«” egyikeként vett részt az előidézésében), akkor – lássuk be – Weber joggal „szabadkozik”: miért kell ekkora felhajtást csapni (egy egész könyvet szentelni) a sok-sok együttesen ható feltétel egyikének (amelynek beillesztése az „együttesen ható egészként felfogott [...] »feltételek«” közé ráadásul komoly intellektuális akrobatikát követel)? Persze, ha véletlen okozásról van szó, akkor más a helyzet: akkor megéri a felhajtás, hiszen ki kell deríteni, mi volt az az előzmény, amely az együttesen ható előzmények mellett még kellett az eredmény előidézéséhez. Ekkor ugyanis (a definíció szerint) „bizonyos történelmi szempontból számításba veendő részletekre” (tudniillik mindarra, „amit itt »kapitalista szellem«-nek nevezünk”), olyan tények hatottak, amelyeknek szerepük volt az eredmény előidézésében, de az eredmény nem volt „adekvát következményük”. Ki kell tehát deríteni, melyek voltak ezek a tények.

Tulajdonképpen erről szól *A protestáns etika* második része: Weber itt elemezte, hogy a vizsgált előzményeknek milyen szerepük volt az eredmény előidézésében. Az első rész utolsó fejezetének végén megfogalmazta „a kutatás feladatát”, az először 1905-ben publikált második rész két fejezetében pedig végrehajtotta a feladatot. Ahogy ígérte, „Kálvin, a kálvinizmus és más »puritán« szechták alkotásaiból” indult ki, és a legfontosabb tanításnak „a *kegyelmi kiválasztás*” dogmájának „egyéb történelmi folyamatokra való befolyását, tehát *kauzális* jelentőségét” vizsgálta.³³ Lépésről lépésre végigkövette azt az utat, amely e „meghatározott vallási hittartalomtól” a „kapitalista szellem” keletkezéséhez és elterjedéséhez („e »szellem« minőségi” kiműveléséhez „és mennyiségi” elterjedéséhez³⁴) vezetett.

Ez a hosszú gondolatmenet (a véletekig leegyszerűsítve) a következőképpen rekonstruálható: a kálvinizmus legfontosabb dogmája, a kegyelmi kiválasztás tana szerint az embereknek csak egy töredéke fog üdvözülni, de mi csupán azt tudhatjuk, hogy Isten öröktől fennálló elhatározása folytán egyesek üdvözülni fognak, mások elkárhoznak. Ezen „emberi érdem vagy gyarlóság” nem változtatható. Így a reformáció korában, „amikor a túlvilág nemcsak fontosabb volt, hanem sok tekintetben biztosabb is volt, mint az evilági élethez fűződő összes érdek”, minden hívő számára az lett a két legfontosabb kérdés, hogy „kiválasztott vagyok-e én?” és „hogyan bizonyosodhatom meg *személyesen* kiválasztottságomról?” A válasz pedig: a hívőnek *kötelessége*, hogy kiválasztottnak tartsa magát (hiszen a „bizonyosság hiánya a hit elégtelenségének, tehát a kegyelem elégtelen működésének a következménye”), illetve: „az önmagunkra vonatkozó bizonyosság *megszerzésének* legkiválóbb eszköze a *fáradhatatlan hivatásvégzés*.” Ne értsük félre: nem az üdvösség *elnyerésének* eszköze (az eleve el van rendelve, hogy örök üdvösségre vagy örök kárhozatra születtem-e), hanem a *bizonyosság megszerzésének* eszköze:

30 ■ Weber: *Kritische Studien*, 288. old.

31 ■ Weber: *A protestáns etika*, 111. old.

32 ■ *Uo.* 114–115. old.

33 ■ *Uo.* 124–125. old.

34 ■ *Uo.* 116. old.

35 ■ *Uo.* 117–271. old.

36 ■ Kicsit konkrétan: „az evilági protestáns askézis [...] ellene működött a birtoklás természetes *élvezetének*, leszűkítette a *fogyasztást*, s főként a luxusfogyasztást”, de „nem a racionális *szerezés*, hanem a birtokolt javak irracionális használata ellen irányult”; a „gazdagság megszerzése mint a hivatásszerűen végzett munka *gyümölcse* viszont Isten áldását” jelentette. Az „eredmény: az *asketikus takarékosági kényszer* által felemésztett *tőkeképzés*. A nyereségnek a fogyasztással való felemésztését akadályozó gátak a produktív felhasználásnak, a *tőkebefektetésnek* kedveztek.” (*Uo.* 268–272. old.)

37 ■ Weber: *Kritische Studien*, 287. old.

38 ■ Weber eredeti mondata a kihagyások nélkül így hangzott: Wenn „z. B. glaubhaft zu machen wäre, daß ohne jene beiden Schüsse vor dem Berliner Schloß eine Revolution nach allgemeinen Erfahrungsregeln mit einem entscheidenden überwiegenden Maß von Wahrscheinlichkeit »hätte« vermieden werden können, weil nachweislich die Kombination der sonstigen »Bedingungen« ohne den Hinzutritt jener Schüsse

„jele a kiválasztottságnak”, nem „reális alapot” jelent, hanem „a megismerés – egyetlen – alapját”. A kálvinistának élete minden pillanatában bizonyosságot kell szereznie kiválasztottságáról, ezért kegyelmi állapotát módszeresen ellenőrizte, életvitelét aszketikussá tette: „egész élete kizárólag egy transzcendens célra irányult, de éppen emiatt evilági menete” módszeres és racionalizált lett. Ezzel együtt is vannak feltételei annak a „gazdasági érzületnek”, amely „megszabadította a javak szerzését” a korábbi vallási és etikai gátlásoktól, és „úgy rombolta le a nyereségvágy korlátait, hogy nemcsak legalizálta”, hanem „kifejezetten az isteni akaratot látattatta benne”. Jöhet a konklúzió: a fáradhatatlanul ellátott világi hivatás mint az aszkézis legmagasabb rendű eszköze, és egyúttal az igaz hit legbiztosabb beigazolódája „volt a legerősebb ösztönző arra, hogy elterjedjen az az életfelfogás, amit itt a kapitalizmus »szellemének« nevezünk”. A „modern kapitalista szellem” tehát „az aszketikus protestantizmusban talált következetes etikai alapzatot”, és ennek „nyilvánvaló jelentősége van a kapitalizmus fejlődése szempontjából”.³⁵

A következőkben ezt a gondolatmenetet alávettem annak a próbának, amelyet Weber a *Kritische Studien*ben fogalmazott meg (milyen feltételeknek kellene teljesülniük ahhoz, hogy a berlini forradalmat kauzálisan a forradalom előestéjén előördült két lövésnek tulajdonítsuk?). A rekonstruált gondolatmenet legfontosabb elemei: az evilági protestáns aszkézis felülmúlhatatlan hatást gyakorol az életvitelre³⁶ azzal, hogy a fáradhatatlanul ellátott világi hivatás az aszkézis legfontosabb eszköze és egyúttal kiválasztott (üdvözülésre rendelt) voltunk legbiztosabb beigazolódája, ez pedig a legerősebb ösztönző arra, hogy kialakuljon és elterjedjen a „kapitalizmus szellemének” nevezett életfelfogás, amelynek nyilvánvaló jelentősége van a modern nyugati kapitalizmus kibontakozása szempontjából. – És akkor most jöhet a „próba”.

Először (emlékeztetőül) nézzük meg még egyszer, hogyan fogalmazott Weber. Itt „véletlen» oko-

zásról”, mondta, „akkor beszélhetnénk, ha hihetővé tudnánk tenni, hogy a [...] két lövés nélkül” a forradalmat nagy „valószínűséggel el lehetett »volna« kerülni, mivel a többi »feltétel« együttesen is kevés lett volna, azaz: ha a két lövés nélkül a helyzet „nem – vagy legalábbis nem jelentősen – »kedvezett« volna” a forradalom kitörésének. Ebben „a nehezen kigondolható esetben kauzálisan éppen ennek a két lövésnek kellene »tulajdonítanunk« a márciusi forradalom” kitörését.³⁷ Ugyanez a „próba” *A protestáns etika* második része esetében valahogy így hangzana: itt „véletlen» okozásról akkor beszélhetnénk, ha hihetővé tudnánk tenni, hogy [...] az evilági protestáns aszkézisnek az életvitelre gyakorolt hatása nélkül” a modern nyugati kapitalizmust nagy „valószínűséggel el lehetett »volna« kerülni, mivel a többi »feltétel« együttesen is kevés lett volna; azaz: ha a protestantizmus ilyen hatása nélkül a helyzet „nem – vagy legalábbis nem jelentősen – »kedvezett« volna” a „kapitalizmus szellemének” nevezett életfelfogás kialakulásának és elterjedésének és ezzel a modern nyugati kapitalizmus kibontakozásának. Ebben „a nehezen kigondolható esetben kauzálisan éppen ennek az evilági protestáns aszkézisnek kellene »tulajdonítanunk« a modern nyugati kapitalizmus” kibontakozását.³⁸

Csak hogy ez egyáltalán nem nehezen kigondolható eset! Sőt nem is kell „kigondolni”, hiszen Weber valós történelmi példán is bemutatta, hogy a modern nyugati kapitalizmust (nemcsak „nagy valószínűséggel”, hanem a valóságban) „el lehetett kerülni”! Igaz, erre nem *A protestáns etikában*, hanem később, a *Világvallások gazdasági etikájában* adott példát.³⁹ *A protestáns etikában* csak az első lépést tette meg: „hihetővé tette”, hogy az evilági protestáns aszkézisnek az életvitelre gyakorolt hatása nélkül a többi feltétel együttesen is kevés lett volna, ez még kellett ahhoz, hogy „az adott történelmi helyzetben együttesen ható feltételek” előidézzék a bekövetkezett eredményt. – Vagyis: ebben az esetben igenis teljesülnek a (Weber példája, a berlini forradalom esetében valószínűtlennek látszó) feltételek, tehát a protestáns-etika-tézist lehet a véletlen okozás példaként értelmezni. És ha így értelmezzük, talán rendet tudunk tenni az első rész végén föl-tett kérdések „zűrzavarában”.

Ha visszakanyarodunk a protestáns-etika-tézis korábban idézett megfogalmazásához, ennek az értelmezésnek a fényében a következőket mondhatjuk. Weber *A protestáns etikában* hihetővé tette, hogy „a mi számtalan egyedi történelmi motívumból létrejött modern, különösen evilágiságra orientált kultúránk [...] bizonyos jellegzetes” tartalmait „a reformáció befolyásának mint történelmi oknak a számlájára” írhatjuk, hogy a többi feltétel (például „az anyagi alapok, a szociális és szervezeti formák”) együttes hatása mellett még nagyon „erős vallásos befolyásnak” is része volt a kapitalista „szellem» minőségi kiművelésében és mennyiségi elterjedésében”.⁴⁰ Tulajdonképpen csak az ott utolsóként megfogalmazott kérdésre nem válaszolt: nem adott választ arra, hogy a „modern kultu-

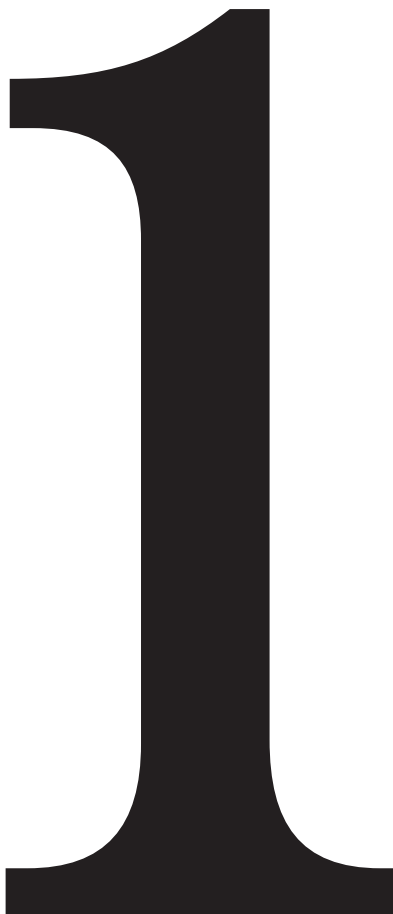
eine Revolution nach allgemeinen Erfahrungsregeln nicht oder nicht erheblich »begünstigt« hätte – in dem früher entwickelten Sinne dieser Wendung – , dann würden wir von »zufälliger« Verursachung sprechen und also die Märzrevolution in diesem, freilich schwer auszukennden Fall kausal eben jenen beiden Schüssen »zurechnen« müssen.” (Weber: *Kritische Studien*, 287. old.) Ebből kreáltam a következő mondatot: Wenn „z. B. glaubhaft zu machen wäre, dass ohne die lebensorientierende Wirkung der innerweltlichen protestantischen Askese das Erscheinen des modernen westlichen Kapitalismus nach allgemeinen Erfahrungsregeln mit einem entscheidenden überwiegenden Maß von Wahrscheinlichkeit »hätte« vermieden werden können, weil nachweislich die Kombination der sonstigen »Bedingungen« ohne den Hinzutritt jener Wirkung des Protestantismus die Ausbildung und Verbreitung des Geistes des Kapitalismus und damit die Entfaltung des modernen westlichen Kapitalismus nach allgemeinen Erfahrungsregeln nicht oder nicht erheblich »begünstigt« hätte – in dem früher entwickelten Sinne dieser Wendung –, dann würden wir von »zufälliger« Verursachung sprechen und also die Entfaltung des modernen Kapitalismus in diesem, freilich schwer auszukennden Fall kausal eben jener innerweltlichen Askese »zurechnen« müssen.”

39 ■ Erről részletesen szól Takó Ferenc, I. xx–xx. old.

40 ■ Weber: *A protestáns etika*, 116. old.

Tisztelt Olvasónk!

*2012-ben ismét
személyi jövedelemadójának*

százalékával

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43

rális tartalmak” létrejöttét „milyen mértékben” lehet „vallásos motívumok”, illetve „más tényezők számlájára írni”.⁴¹ Ennek mérlegeléséhez ugyanis akkor még nem voltak meg az eszközei. Ahhoz, hogy a választ „híhetővé tegye” szüksége lett volna a később, 1906-ban kidolgozott kontrafaktuális eljárásra, tudniillik arra, hogy a „tényleges lefolyás kauzális összetevői közül egyet vagy néhányat” gondolatban kiiktasson, majd megvizsgálja, hogy a „módosult körülmények között (a »lényegi« pontokat tekintve) ugyanaz az eredmény »lett volna várható«, vagy valamilyen másik”.⁴² Csak ez *után* lehet mérlegelni, hogy mi minek a számlájára írható: mindig annak a tényezőnek tulajdoníthatunk kauzális jelentőséget, amelynek kiiktatása vagy megváltoztatása nagy valószínűséggel növelné „egy másfajta fejlemény [...] objektív lehetőségét”.⁴³

Ezt az utolsó lépést csak később, *A világvallások gazdasági etikájában* tette meg. Nem gondolat kísérletet végzett, hanem valóságos történelmi példákon mutatta be azokat a „másfajta fejleményeket”, amelyek alapján mérlegelni lehet, mi minek a számlájára írható, és amelyek – közvetve – alátámasztják a protestáns-etika-tézis itt körvonalazott értelmezését is, mely szerint meghatározott (a vizsgált világvallásokból „hiányzó”) vallási hittartalmaknak kauzális jelentőséget tulajdoníthatunk annak a modern gazdasági érületnek, a „kapitalista szellemnek” a kialakulásában és elterjedésében, amely a Nyugat sajátja, és amely számos más tényező – például gazdasági feltételek, szociális és politikai szervezeti formák – megléte mellett *még* kellett a modern nyugati kapitalizmus létrejöttéhez. □

41 ■ Uo. 116–117. old.

42 ■ Weber: *Kritische Studien*, 273. old.

43 ■ Uo. 284. old.